

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»: Зб. наук. праць. Випуск XVI. – Херсон: ХДУ, 2012. – С. 160 – 164.

УДК 81'276.6

Наталя Орлова

(Херсон)

ОСОБЛИВОСТІ ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЯК СКЛАДНИКА ФАХОВОЇ МОВИ ЖУРНАЛІСТИКИ (XVI – XVII СТ.)

У статті досліджено початковий етап становлення редакційно-видавничої термінології, простежено шляхи запозичення лексем та формування спільного термінофонду видавничої справи, поліграфії та журналістики.

Ключові слова: *редакційно-видавнича термінологія, субмова журналістики.*

The article explores the initial stage of editing and publishing terminology traced the ways of borrowing tokens and form a joint base of terminology publishing, printing and journalism.

Keywords: *Publishing terminology, sublanguage journalism.*

Постановка проблеми. Із заснуванням Йоганом Гутенбергом 1438 р. першої друкарні в Страсбурзі книгодрукування розповсюджується країнами Європи. За останніми науковими даними, початок друкарства в Україні датують 1460 р. і пов'язують із ім'ям першого українського друкаря Степана Дропана [11, с. 164]. Започаткування у II пол. XV ст. друкарського виробництва спричинило процес формування друкарської лексики, під якою, услід за Е.Огар, розуміємо термінологію ремісничого та мануфактурного періоду книговиробництва (кін. XV — I пол. XIX ст.) [3, с. 3].

Опис історії формування української друкарської лексики не є предметом нашого розгляду. Це питання спорадично висвітлено у працях істориків книги і друкарства (Я.Ісаєвича, Г.Коляди, С.Маслова, І.Огієнка, П.Попова, М.Тимошика, Ф.Титова), дослідників російської лексики книговидавництва (М.Виноградової, М.Феллера) та палітурної справи (В.Калугіна); системне дослідження української друкарської термінології проведено Е.Огар. Наше зацікавлення цією групою лексики спричинено кількома факторами. По-перше, у межах української друкарської термінології формується спільний термінофонд видавничої справи, поліграфії та журналістики (редакційно-видавничої діяльності). Протягом XVI — XVII ст. перші друкарні були одночасно видавництвами. Одна високоосвічена людина виконувала функції не лише друкаря, а й перекладача, коректора, редактора, упорядника, видавця. Такими майстрами-книжниками були Іван Федоров, Семен Каленикович, Василь Малюшинський, Лазар Баранович та багато інших. Для початкового періоду розвитку друкарства, видавничої справи та літературного редагування характерний синкретизм, що позначився на формуванні спільного термінофонду. По-друге, поширення на українських землях друкарства сприяло формуванню редагування як окремого виду професійної діяльності в структурі видавничо-друкарської справи, що, в свою чергу, спонукало активний розвиток редакційно-видавничої термінології. По-третє, журналісти, оволодіваючи базовими технологіями підготовки пресових видань, засвоюють відповідну технічну термінологію. Таким чином, значна частина друкарських (а з XIX ст. поліграфічних) термінів входять до складу субмови журналістики як міжгалузеві.

Метою розвідки є вивчення шляхів запозичення одиниць української редакційно-видавничої термінології в XV – XVII ст.

Незважаючи на функціонування староукраїнської мови, на період XVI - кінець XVII ст. припадає час зародження нової української мови та фахової

термінології, починається інтенсивне термінотворення в україномовному середовищі.

До найдавніших власне українських лексем для передачі процесу друку дослідники відносять слова, пов'язані з коренями *бити* і *тиснути*. У «Словнику української мови ХУІ — першої половини ХУІІІ ст.» читаємо: «Трефолаевъ чотыры, Уставы два, а третя полуставъ битая» [6, вип. ІІ, с. 90]. Припускають, що лексему *битий* у значенні «друкований, виготовлений друкованим способом» вживали українці ще до появи друкарства як технологічного процесу. Памва Беринда у «Лексиконі словенороському» перекладає лексему *друкувати* українським словом *вибивати*: «друкую — выбиваю, або вытискоюю» [2, с. 133-34]. «Словарь української мови» Б.Грінченка подає лексему *битий* у значенні «печатний»: «Я розбіраю тільки бите письмо, а скорописі не вмію» [5, т. І, с. 54], а *вибивати* як «отпечатать»: «Оце ви напишете, а другому дасте, щоб вибив книжку?» [5, т. І, с. 145]. У 30-ті р. ХХ ст. в Галичині паралельно функціонували лексеми *друкувати* й *вибивати*. У сучасній поліграфічній термінології та підмові журналістики на позначення процесу друку вживають *друкувати* (слово *вибивати* є маловживаним). Проте в лексиконі журналістів функціонують похідні від *вибивати* слова — терміни *відбити* і *відбиток*.

Частка українських слів у складі друкарської лексики чимала. Власномовні та утворені від спільнослов'янських коренів лексеми переважають у таких групах друкарських термінів: 1) функціональні елементи книжки (*візерунок*, *главизна*, *куншт*, *нач(е)ртанія*, *поглавіє*, *пралоза* (*пралозок*), *предословіє*, *стороніца*, *таблиця*, *тетрадь*); 2) основні технологічні процеси і операції (*бити*, *вибивати*, *видавати*, *вирізаня* (пуансонів), *витискати*, *гіцования*, *іздавати*, *лити*, *одливаня* (літер), *отбиваня* (матриць), *отливати*, *різаня* (форт, фігур), *рисованя* (фігур), *рити*, *складати*, *слогати*, *сложеніє*, *составляти*, *тиснути*, *увязованя* тощо). Значно менше питомих найменувань у тематичних групах, що позначають: 1) друкарське

знаряддя та матеріали (*рама, стан, труб* тощо); 2) друкарські професії (*ваятель, іобразитель, наборщик* тощо).

Власне українськими (праслов'янськими) за походженням є професійні найменування: *бабашка, віжки, вікно, вусик, заставка, намітка, ніжка, очко, підвал, поле, пробіл, спуск* тощо.

М.Тимошик зазначає, що друкарство прийшло до нас із Заходу, від німців [9, с. 143], тому поруч із питомими лексемами вже на початку ХVІ ст. з'являється велика кількість запозичень переважно з німецької мови. Дослідники пояснюють це тим, що друкарське обладнання і матеріали, зроблені переважно за німецькими зразками, термінувалися за допомогою запозичених із німецької мови або через її посередництво слів [3, с. 19]. Так, новий технологічний процес виготовлення книги передають терміном *друкъ* (від німецької *druck* через посередництво польської мови *druk*), що позначає «тиск, який робиться на друковану форму, щоб дістати з неї відбиток»: «*Легенди ... недавно зъ друку по-Руску виданіи*» [10, т. I, с. 234]. Як видові стосовно родового поняття *друк* утворюються терміни *видруковати* (нім.*drücken*) «надрукувати», *видрукованье* «друкування», *друкувати, друкаръ, друкарський, друкарня* тощо: «*Листъ видрукувати*» «*Выдрукованье змышленыхъ помовискъ на насъ*» [10, т. I, с. 136]; «*Повелѣль єсми имъ оучинивши вар'ста(т) дрѣкарьскіи, и выдрѣковати сію книгѣ*» [6, вип. III, с.182]. Уже на початковому етапі розвитку книгодрукування набуває поширення відоме у сучасній журналістиці усталене словосполучення *въ друкъ пустити* [10, т. I, с. 234].

З ХVІ ст. в староукраїнській мові відомий друкарський термін *праса*, *прасы* «друкарський станок»: «*Якъ почнуть (друкарѣ) потягати прасы, ажъ на главахъ ихъ вскорѣ мокры стануть власы*» [10, т. II, с. 208]. Лексема *праса* запозичена через посередництво польської мови з німецької *pressen* «пресувати, тиснути». Із появою наприкінці ХVІІІ ст. газетно-журнальної справи давнє *праса* зазнало переосмислення і трансформувалося у широко вживане в сучасній журналістикознавчій термінології слово *преса*.

У цей же період запозичується лексема *аркушь* (пол. *arkusz*, лат. *arkus*) для передачі поняття «листок, аркуш (про папір)»: «выправиль есми былъ сына ... до двора его королевское милости, давши ему мамрамовъ три отворонныхъ, два на полуаркушу, а третий на аркуши» [6, вип. I, с. 127]. У журналістиці, поліграфії та видавничій справі термін *аркуш* розширив свою семантику і використовується для позначення одиниці обліку тексту. Як видові щодо родового поняття *аркуш* утворилися лексеми *аркуш авторський* (або *друкований*), *обліково-видавничий*, *паперовий*, а також умовні позначення газетного формату — номени *A 2, A 3, A 4*.

Чужомовні запозичення (в основному з німецької мови) переважають в таких тематичних групах редакційно-видавничої термінології: 1) друкарське знаряддя та матеріали (*варьстатъ, гарнітура, гарт, гравюра, друкарська фарба, друкарське діло, друкарський папір, друкарський прас, инструмент, каса, кегель, літера, матриця, прас, праса печатарская, приправи друкарские, пунс(и)они, ракель, рубрика, талер, тигель, форми, чарунки, шпація, шпизж, шруб, штингель, штуки* тощо); 2) одиниці вимірювання форматів та обсягів друкованої книжки (*екземпляръ, і(и)н кварто* (в положенню чвертковом), *ин октаво* (октова книжка, в осмерину), *і(и)н фоліо* (в десять), *секстерни, фолійова книжка* (дестова книжка) тощо); 3) види друкарських шрифтів (*капітель, корпус, перл, петит* тощо); 4) технологія друкарського процесу (*друкарська роботня, друк(у)вати, писмо друкарское, публікувати, ремесло друкарское, типографское діло, типом іздана книга, типом ізобразити, типом совершити, хитрость типарская художество типографісованя* тощо); 5) друкарські професії (*архітипо(к)граф, ваятель, всего типу правитель, друкар(и)а, друкарчик, зи(і)цер, ізобразитель, майстер в словезжіє літер, наборщик, письмоліятель, справца, столноправитель, типикароводець, типоблюститель, типо(к)граф, типонадзиратель* тощо); 6) друкарські заклади (*друкарня, изба друкарская, печатня, типографія, итанба* тощо).

Друкарська лексика, що сформувалася з кін. ХУ — ХУІІ ст., становить ядро поліграфічної та видавничої термінології, з певними фонетичними змінами і семантичними зрушеннями дійшла до наших днів і активно функціонує не лише в поліграфії та видавничій справі, але й у фаховій мові журналістики.

Внаслідок переходу від книгописання до книгодрукування відбувається розвиток друкарських спеціалізацій, зокрема з'являється фах *коректора* — *типоблостителя, корикгатора*. Ще у писемних джерелах кінця ХУІ ст. вживають дієслово *скорикговати*, від якого утворено назву спеціальності — *корыкгатор*: «с которымъ законныє sprawy свое посполу скорикговати хотѣль» [7, с. 24]. Ця лексема із значенням «исправляющей опечатки вь типографіи» [8, с. 220] закріплюється в мові і поширюється по українських друкарнях вже у ХУІІ ст. У сучасній журналістичнознавчій термінології *коректором* називають співробітника друкарні, видавництва, редакції, котрий контролює правильність набору тексту, виправляє авторські і друкарські помилки [4, с. 45].

На поч. ХУІІ ст. розпочалося теоретичне осмислення коректорської професії: у 1608 р. латинською мовою вийшла перша книжка з коректури «Ортографія» («правильне друкування»), в 1627 р. — «Лексикон славенороскій альбо імен толкованіє» Памви Беринди, який вважають першим довідником для друкарів і видавців [2].

Редакційно-видавнича лексика переходить від синкретичного, початкового стану до процесу становлення, що позначилося появою редакційно-видавничих термінів. Так, у пам'ятках ХУІ ст. фіксуємо лексему *вступок* (1566), яка передає поняття «вступ»: «Для вступку вь речь надѣ инструкцыю через ихъ милость посланую до сполныхъ намовъ порученья не мѣли» [10, т. I, с. 122]. Термін *вступ* зберіг своє значення і в сучасній журналістичнознавчій термінології, де позначає перший складник архітектоніки книги, початкову частину якогось тексту, лекції, журналістського твору чи публічного виступу.

Поширюється слово *авторъ* (лат. *auctor*) зі значенням «той, хто написав якусь працю, твір, книгу: *«має(т) вѣдати хре(с)тя(н)ски(и) чита(л)ни(к) и(ж) тые выклады стѣ(х) авторовъ су(т) вѣрне выбраны»* [6, вип. I, с. 71]. Лексему *автор* із значенням «письменник, творець книги» фіксуємо у передмові книги «Перло многоцѣнное» Кирила Транквіліона Ставровецького: *«Ласкавий Чителникѡ, подобаетъ ва(м) ... то вѣдати, для чого авторъ важилься подыймовати, такъ великою и тѣ(ж)кою працю около тои презацной книги»* [10, т. I, с. 71]. Слово *автор* вживають на позначення творця твору, промови, тексту й сьогодні.

У ХУІ ст. для передачі поняття «першоджерело, оригінал, найдавніша редакція» використовували лексему *архетипъ* (гр., слат.): *«пошлютъ до александрїи ... по архетипа, або оріиналы того соборѡ никейского»* [6, вип. I, с. 131]. У сучасній журналістиці вживають термін *оригінал* (лат. *originalis* — першопочатковий) на позначення справжнього (на відміну від копії) текстового чи графічного твору. Пізніше утворилися похідні терміни: *оригінал-макет, оригінальне видання* тощо.

У пам'ятках фіксуємо лексему *аргументъ, аргументувати* (лат. *argumentum*), що позначає «доказ, доводити, підтверджувати доказами»: *«На тые доводы вси шыроце розведены, хотя бымъ могъ на кождый его доводъ показати, ижъ все по геретическу, а не по католическу аргументуетъ»* [6, вип. I, с. 121]. Журналісти використовують *аргументацію* як систему доказів у журналістському творі для обґрунтування теоретичних положень чи публіцистичних висновків.

Лексику журналістики цього періоду фіксуємо також у «Словаре книжной малорусской речи по рукописи ХУІІ в.» П.Житецького: *везголовок* (суч. заголовок), *выкладъ, выкладаю, зазираніє* (суч. спостереження), *замкненіє* (суч. висновок), *клирикъ* (суч. читач), *пытанье* (суч. запитання) *початок, раздѣль, титуль, форма* тощо [1, с. 12 - 68]. Серед редакційно-видавничих термінів чимало власне українських та утворених від спільнослов'янських коренів: *видавати, вибивати, витискати, исправитель,*

ісправленія архітипів, ісправляти, книги расправлені, кори(к)гатор, кори(к)говати *сложеніє (літер), правити, столпоправитель, типоблюститель, типонадзиратель, читають (екземпляри)* тощо. У зв'язку з територіальним відходом у II пол. ХУІІ ст. Лівобережної України до складу Росії, редакційно-видавнича лексика поповнюється запозиченнями з російської мови: *кавичні листи, марать, перевод, перить, свидетельствовать, сносить, справлять* тощо.

Отже, в ХУІ — ХУІІ ст. із поширенням на українських землях книгодрукування в межах друкарської лексики формується система української редакційно-видавничої термінології. На її становлення вплинула німецька культура друку, що позначилося значною кількістю запозичень передусім із німецької мови (*друкъ, кегель, праса*), а також латинської (*автор, аркуш*), російської (*сносить, справлять*) мов. Велике значення у розбудові національної редакційно-видавничої лексики мала діяльність перших майстрів-книжників Л.Барановича, С.Калениковича, В.Малюшинського, друкарень Києво-Печерської лаври, Львівської братської друкарні тощо. Утвердженню видавничої справи та відповідної лексики сприяв «Лексикон славеноросскій альбо імен толкованіє» Памви Беринди.

У подальшому відбувається остаточна диференціація друкарства (поліграфії) та видавничої справи, тому розвиток літературного редагування та редакційно-видавничої лексики з ХІХ ст. вже не пов'язують з друкарською справою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Житецкий П. Словарь книжной малорусской речи: По рукописи ХУІІІ века /П.Житецкий. — К. : Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1888. — 104 с.
2. Лексикон словеноросскій Памви Беринди. — К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1961.

3. Огар Е.І. Українська друкарська термінологія: формування та функціонування : Автореф. дис. ... докт. філол. наук. 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. — К., 1996. — 21 с.
4. Піддубняк В.Г. Словник журналіста і видавця /В.Г.Піддубняк. — Херсон : ХМД, 2005. — 120 с.
5. Словарь української мови / Упор. Б.Грінченко. У 4 томах. — К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1958.
6. Словник української мови ХУІ — першої половини ХУІІ ст.: У 28—ми вип. / НАН України Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича; гол.ред. Д.Гринчишин. — Львів, 1994. — Вип. 1—11.
7. Смотрицький Г. Ключ царства небесного / Г.Смотрицький / Підгот. до вид. В.М.Мойсієнко, В.В.Німчук. Серія публіцистичної та полемічної літератури. Пам'ятки української мови ХУІ ст. — Житомир, 2005. — 122 с.
8. Сто двадцать пять тысяч иностранных словъ, вошедшихъ въ русскій языкъ. III тома. Собранъ и составленъ филологами Карташевымъ и Бѣльскимъ подъ ред. Лучинскаго. — Москва. Типогр. Т.Рись, 1885.
9. Тимошик М.С. Історія видавничої справи /М.С.Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 2003. — 496 с.
- 10.Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови ХУ — ХУІІІ ст. / Є.Тимченко /Упор.: Німчук В.В., чл.-кор. НАН України, Лиса Г.І., к.ф.н. (Інститут української мови НАН України) Відп.ред. Німчук В.В., чл.-кор. НАН України. У 2-х книгах. — Київ — Нью—Йорк: Преса України, 2002.
- 11.Українська мова: Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. — К. : Українська енциклопедія, 2004. — С. 164.

